

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСТВА: ПРОЕКЦІЯ У СУЧАСНІСТЬ

Розкриваються основні характеристики історичної політичної ментальності українського народу. Наголошується, що історична підйома політичної свідомості українства багато в чому визначає характер розвитку та динаміку сучасних політичних процесів в Україні.

Ключові слова: українська ментальність, етнопсихологія, постколоніальний, посткомуністичний транзит.

Igor Poliszczuk. Historyczna mentalność polityczna Ukraińców i jej wpływ na współczesność.

Autor scharakteryzował historyczną mentalność polityczną narodu ukraińskiego. Zwrócił uwagę, że historyczne podłoże politycznej świadomości Ukraińców w dużym stopniu determinuje charakter rozwoju i dynamikę współczesnych procesów politycznych na Ukrainie.

Słowa kluczowe: ukraińska mentalność, etnopsychologia, transformacja postkolonialna i postkomunistyczna.

Игорь Полищук. Историческая политическая ментальность украинства: проекция в современность.

Раскрываются основные характеристики исторической политической ментальности украинского народа. Отмечается, что историческая основа политического сознания украинства во многом определяет характер развития и динамику современных политических процессов в Украине.

Ключевые слова: украинская ментальность, этнопсихология, постколониальный, посткоммунистический транзит.

Igor Polishchuk. The Historical Political Mentality of Ukrainians: Projection into the Modernity.

The basic characteristics of the historical political mentality of the Ukrainian nation are shown. The accent is put on the fact, that the historical basis of the political consciousness of Ukrainians largely determines the nature of the development and dynamics of contemporary political processes in Ukraine.

Key words: Ukrainian mentality, ethnic psychology, post-colonial, post-communist transit.

Проблема політичної ментальності українського народу належить до низки дослідницьких континуумів, які завжди знаходимуться у центрі уваги політологів, соціологів, істориків та інших представників суспільствознавства. Це викликано тим, що саме глибинні основи політичного мислення та способу дії української нації багато в чому визначають характер розвитку та динаміки сучасних політичних процесів в Україні. На наш погляд, саме ментальний підмурак політичної свідомості та культури українців визначає наше відставання від колишніх «колег» по соціалістичному табору, зокрема від Польщі у транзитивних посткомуністичних процесах. Для того, щоб краще зрозуміти модерні особливості української політичної культури, слід зупинитися на розгляді її глибинних підвалин, які у концентрованому вигляді вбирає поняття «традиційна українська ментальність». Це дозволить нам віднайти необхідні пояснення тих складних та неоднозначних політичних процесів, свідками та учасниками яких усі ми є сьогодні.

Історико-психологічні дослідження виявили певну кількість доміантних рис ментальності українського народу, більше того, ретроспективний аналіз виявив зв'язок між подіями історичного розвитку України і ментальними характеристиками її населення. Проте політичний аспект української ментальності досі лишається недостатньо вивченим.

Серед останніх досліджень, присвячених розв'язанню цієї проблеми необхідно назвати праці В. Дем'яненка [1], І. Патлах [2], Н. Каліної [3]. В них розглядаються проблеми ментальних характеристик і політичної свідомості українського народу [4], здійснюється аналіз національної ментальності як предмета етнополітичного дослідження [5] та висувається надзвичайно евристична, як на нашу думку, гіпотеза щодо аструктурної будови ментальності як політичного явища [6].

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути основні характерні риси традиційної української ментальності у політичному контексті як певне пояснення тих складнощів, які ми всі переживаємо сьогодні.

Особливий спосіб теоретичного осмислення проблеми політичної ментальності становить етнопсихологічний підхід. Його суть у тому, що найвиразніші тенденції історичного розвитку українського народу пов'язуються з певними особливостями його сучасного політичного буття. Основою таких узагальнень є уявлення щодо трансляції архетипового досвіду попередніх поколінь. Категорія «менталітет» трактується як глобальна психологічна універсалия, яка завжди вбирає в якості особливого компонента залишки досвіду попередніх генерацій певної нації.

На підставі цього визначення розгортається сюжетна лінія архетипових характеристик політичного менталітету, вписаного до системи координат українства. Остання є інтегральною основою ідентифікації апробованих минулим стратегій поведінки пересічних представників українського етносу. Історико-аналітична інтерпретація етнопсихологічного досвіду дозволяє виокремлювати важливі особливості самотнього українського політичного менталітету. Існує кілька базових взаємопов'язаних особливостей традиційного політичного менталітету українства, серед яких — екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадочентризм, провінційність, аполітичність, анархійність.

Стратегією обґрунтування реальності перелічених рис політичної ментальності є пошук ситуацій політичної практики, що їм відповідають. Зокрема практика непотизму та просування земляків у вітчизняній політиці кореспондується з політико-ментальними рисами індивідуалізму і кордоцентричності. Маючи індивідуальні та кордоцентричні настанови, українство репродукує взірці родинних взаємин у галузі соціально-політичній через створення локальних громад, які функціонують на тотожних родинних засадах. Окрім того, прояв ментальної риси громадочентризму пояснює вельми повільні темпи державотворення в Україні. Водночас егалітаристська спрямованість політичного менталітету українства стала причиною безуспішності національно-визвольних прагнень. Набір типових ситуаційних відбитків політико-ментальної структури українства у реальній політиці завершується тезою про аполітичність представників українського етносу, обумовлену свідомим чи несвідомим протестом проти влади поневолювачів.

Отже, згідно з уявленнями представників етнопсихологічного напрямку, політична ментальність глибоко фундується етнічною історією певного соціуму та являє собою конгломерат найстійкіших колективних вражень-реакцій на політичну реальність.

Політична ментальність сучасної України відзначається постколоніальним, пострадянським, посткомуністичним характером.

Подібна політична ментальність насьогодні вже не є монопольною чи офіційною, але, на жаль, доводиться констатувати, що вона ще продовжує функціонувати за інерцією. Нинішня політична ментальність українського народу є постколоніальною. Це доводить зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості, нездатність до адекватної оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє твердити, що політична культура українського суспільства стає національною та незалежницькою.

За ставленням до демократії і держави політична ментальність України залишається авторитарною, етатистською, патерналістською. Але за умов суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української політичної ментальності, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації).

За ідеологічною спрямованістю для політичної ментальності України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей з одного боку, та консервативно-ліберальних — з іншого.

Особливості політичної ментальності громадян сучасної України є наступними:

- правовий нігілізм;
- заідеологізованість мислення, непримиренність будь-яких нетрадиційних поглядів
- низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- нерозвиненість громадянських позицій;
- підданські відносини до будь-якого центру реальної влади;
- недостатньо розвинутий індивідуалізм.

Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм, підпорядкованість церкви державі.

До факторів, що посилюють негативне сприйняття українством влади на макрорівні (тобто політичної влади), слід додати довготривале перебування у колоніальному становищі. Виявляючи власну неспроможність до суверенного державотворення, українська спільнота закономірно опинялася у залежності від більш згуртованих та потужних сусідів. На жаль, доводиться констатувати, що протягом усієї своєї історії розшматований український народ змушений був більше підкорятися іноземцям, ніж будувати власну державу. Тому для більшості поколінь українців державна влада сприймалася як щось чуже, інорідне. Держава нерідко уособлювалася з національним та соціальним примусом. Звідси від генерації до генерації транслювався негативний стереотип у ставленні до державних справ взагалі.

Етатистські настанови політичної ментальності українства, що виникають на підставі природної негачії колоніальної влади, отримують усталення через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий (чи підсвідомий) протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українців від політичної влади загалом.

Геополітична межовість України обумовлює виникнення у її мешканців маргінального типу ментальності. Знаходячись на перехресті інтересів сусідів, роз'єдане українство постійно потрапляло у маргінальні ситуації, коли воно ніби і є, і ніби його немає. Проблема самоідентифікації в усіх аспектах (духовному, територіальному, етнічному, мовному, культурному, державному) завжди мала велику актуальність в українській історії.

Напевно саме тому розуміння національної ідеї пов'язувалося насамперед з гаслом «незалежності від», коли національна незалежність ототожнюється зі свободою від чергових загарбників, у той час як наступний момент — «незалежність для» ірраціональним менталітетом українців ігнорувалася. На думку В. Кизими, українська ідея у традиційній інтерпретації є «ідея не творчості, а ідея свободи, яка досить часто розуміється як стихія вольності і руйнування» [7, с.120]. Віками поневолений український загал, маючи стійкі анархійні настанови, виробляє прагнення до національної свободи, але дуже рідко спромагається усвідомити аксіоматичну тезу: «без власної незалежної держави національна свобода просто неможлива». Суверенна національна держава є базовим засобом і гарантом самореалізації будь-якої нації. Більше того, існує думка, що за великим рахунком незалежна державність виступає головним показником існування самої нації (у політичному сенсі трактування останньої категорії). В українському випадку сплюндрована національна свідомість врешті-решт унеможлиблює розуміння необхідності створення власної держави.

С. Таран, аналізуючи нестійкість етатистських настанов, маргінальність українського менталітету, пропонує власну версію пояснення: «За давньою легендою українську державу заснували анти. Слово «анти» означає «край», «межа». І, може, вже з тих часів, легенд аж до Київської Русі, а від Київської Русі до сьогоднішніх днів українську державу легко було поламати на шматки. Вона була крихкою, дірчатою. Крізь дірки, легко проникали чужі впливи. Крихким було й усвідомлення українців потреби мати свою державу» [8, с. 61-62]. Зважаючи на існування герменевтичної методології, вважаємо, що версія С. Тарана не позбавлена наукової вартості, адже Антська держава визнається найвидатнішими вченими, серед яких М.С. Грушевський, у якості першого українського державного утворення.

Продовжуючи тему маргінальності українського менталітету, слід зазначити, що виникаюча у XI ст. назва «Україна» трактується багатьма дослідниками у сенсі «біля

краю», тобто «на межі». Це знов підкреслює глибинно-ментальну вкоріненість української маргінальності. (Тут треба навести й альтернативну інтерпретацію назви «Україна» у сенсі «країна». Навколо цих двох трактувань відбувається не стільки наукова дискусія, скільки, на нашу думку, ідеологічне протистояння державницького та антидержавницького таборів).

З приводу маргінального стрижня традиційного менталітету українців варто звернути увагу на цікаву історіософську концепцію В. Кизими. На думку відомого науковця, порівняльний аналіз особливостей історичного процесу в Україні та в країнах Заходу наводить на висновок, що українська спільнота завжди належала до типу неklasичних суспільств. «Їх особливість у тому, що існуючи протягом досить довгого історичного відрізка як певні цілісності з відповідними ознаками, вони весь час перебувають не стільки у динамічному, скільки у нестійкому становищі, постійно маневруючи і утримуючись на межі ризику.

Наша країна не була, як правило, ні центром, ні периферією, вона майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої державної структури.

Україна ніколи не була еталоном феодалізму, як Франція, вона не була класичним зразком капіталізму, як Англія, і вона не репрезентує класичний індустріалізм, як сучасні Сполучені Штати Америки і Японія. Вона не була і не є класичною щодо певних форм державності, державного управління, освіти, матеріального виробництва тощо. У політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, прагнень і ідеологій в структурі влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів України» [7, с. 117-119].

І дійсно, постійна наявність різноспрямованих, по суті протилежних, геополітичних орієнтацій у галицької та наддніпрянської гілок українства якнайкраще доводить загальний маргінальний характер української політичної ментальності. Оцінюючи проросійську орієнтацію наддніпрянців та прозахідну орієнтацію галичан, слід вказати на парадоксальний момент: протилежна спрямованість сподівань різних частин українства найяскравіше виявляє спільну українську маргінальність. Сподіваються на когось і «східняки», і «западенці». В. Ятченко висловлює думку про існування в українському менталітеті своєрідного «месіанізму навиворіт»: «...Те, що ми вважаємо, ніби чужа модель цілком нам підходить і нас врятує, свідчить про неподоланий комплекс месіанізму. Тільки тут — месіанізму «навиворіт» — не наша нація є месією щодо інших, а інші щодо нас» [9, с. 80].

Проте в дійсності «месіанська» функція сусідів стосовно українців оберталася фактичним поневоленням та колонізацією України. І тут можемо спостерігати цікаве психічне явище. Йдеться про виникнення та поступове усталення іншого психологічного комплексу — комплексу кривди, «образи» українців відносно до влади метрополії. Ця кривда може проявлятися або в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсної чи уявних причин поневолення, або в напрямку сублимації в стражданнях, або в соціально-утопічному мрійництві. Відтак, внаслідок довготривалого перебування у колоніальному становищі в менталітеті багатьох представників українського народу формується ескапізм як одна з визначальних психічних рис. Свого часу вельми влучно про дану особливість української ментальності сказала Л. Українка: «Ми паралітики з блискучими очима». Пасивне мрійництво як засіб втечі від здебільшого жакливих реалій колоніального буття стає невід'ємною ознакою традиційного менталітету українства.

В. Янів, Д. Чижевський, О. Рудакевич вважають, що ескапізм української ментальності є закономірним підсумком багатовікової колоніальної підлеглості України. На нашу думку, подібна теза не викликає якихось більш-менш виправданих заперечень, але й потребує іншого ракурсу розгляду. Справа в тому, що пасивність пересічного українця має більш глибинне коріння, а саме — православне християнство. Обрядова витонченість православ'я сприяє появі стійких споглядальних настанов у менталітеті народів, що належать до названої християнської течії. Православне культивування постулату смиренності у земному (несправжньому) житті виступає базовим джерелом пасивної очікуваності українців. Тож бездержавність української нації лише посилює через наведену сукупність психічних явищ

іманентну українську пасивність, та аж ніяк не є першоджерелом вказаної ментальної особливості. Можливо, першоджерелом ескапізму українства є навіть не православне християнство, яке стає нашою національною релігією з 988 р., а інтроверсивні настанови української протокультури. Мається на увазі складання інтроверсивного, самозаглибленого типу особи ще у період розвитку трипільської культури.

Повертаючись до колоніального синдрому української психіки, варто зауважити, що у якості підсумкового щодо інших від генерації до генерації транслюється комплекс національної меншовартості. Стрижень імперської політики у галузі міжнаціональних взаємин полягав у тотальному знищенні будь-яких проявів національної свідомості особливо етнічно й культурно близьких українців. Впроваджувався не етнічний, а релігійний принцип ідентифікації, на зміну якому згодом прийшла класова засада стратифікації соціуму. Національні ознаки цілеспрямовано нівелювалися згідно до більшовицького гасла «У пролетарів немає батьківщини!»

Яким же чином реагував на подібну політику український загаль? За винятком невеликої частини національно свідомої інтелігенції переважна більшість українців сприймала неоімперську політику більшовиків у дусі традицій колоніального менталітету, визначальною рисою якого є комплекс національної меншовартості. Дуже влучно природу останнього передає В. Янів: «Коли ж до внутрішньої постави (звичайно, зумовленої зовнішніми умовами, як вони діяли століттями) долучаються ще й актуальні зовнішні умови недержавного життя, які обмежують свободу вияву, і коли так діється десятиліттями, то картина доволі очевидна: людина сходить у могилу без заспокоєння своїх бажань чи свого призначення. Людина вмирає насправді невдачником. Хвилеве чи тривале невдоволення із власної непродуктивності переходить у відчуття меншецінності, нездібності проявитися, здобути собі місце» [10, с. 23].

Але поступово, за принципом зворотнього боку медалі, пересічний українець виробляє у себе невпинне бажання справедливості, яке виступає ґрунтовною запорукою майбутнього національного відродження. Намагання врешті-решт відтворити справедливість у галузі міжнаціональних стосунків є початковим етапом становлення національної свідомості, без якої формування державної свідомості виглядає просто неможливим.

Розглядаючи ментальні якості традиційного українства, не можна залишити без уваги розповсюджену вказівку фахівців-дослідників на особливе почуття гумору українців, що є свідченням загального оптимізму нашого народу. Існує безліч висловлювань найвидатніших письменників, політиків, науковців, які підкреслюють наочну гостроту, кмітливність, життєрадісність, доброту українського гумору. Можливо, саме гумор виступає одним з головних «ліків» проти суцільного, перманентного стресу поневоленого буття. Ескапізм, інтроверсивність, екзистенціальний індивідуалізм, громадоцентризм певною мірою теж належать до низки засобів пристосування пересічних українців до умов свого підлеглого (здебільшого колоніального) існування. На наш погляд, мають рацію ті вчені, що стверджують, що без подібного почуття гумору віками пригноблений український загаль навряд чи був би здатний самозберегтися за умов постійного пресингу з боку влади метрополії. Напевно дещо парадоксальний оптимізм українства мусить відіграти не останню роль в успішному подоланні й теперішніх складнощів.

Важливим моментом у цьому контексті є переборення традиційного відчуження пересічного українця від політики, яка від генерації до генерації сприймалася як чужа, брутальна справа. Потрібно, аби загальний український оптимізм розповсюджувався і на політичну сферу, особливо зараз, коли українська нація по-справжньому виходить на шлях суверенного розвитку.

Підсумовуючи розгляд базових якостей традиційної української ментальності, варто навести їхню цікаву класифікацію, яку пропонує О. Рудакевич. Відомий науковець схильний розподіляти типові ментальні настанови українства на «природні і споконвічні» та «набуті в умовах політичного поневолення». «До перших <...> можна віднести крайній індивідуалізм (або егоцентризм), перевагу почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти

селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрливості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі (громадоцентризмі), критиканстві, міжособистій боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку. До другої групи ментальних настанов, що їх спричинили століття підневільного стану України, входять психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси «меншовартості» та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості проявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його територій між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією» [11, с. 30].

Таким чином, за всієї умовності подібних класифікацій вони мають наочний сенс з огляду на розробку конкретних заходів щодо подолання аетатистських настанов традиційної української ментальності — глибинної підойми нашого сучасного відчуття та мислення. Подолання названих вад традиційної ментальності українського народу належить до низки надзавдань вітчизняних політиків та політологів, які прагнуть дійсної, а не уявної демократизації сучасного політичного режиму в Україні.

1. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 93–100.

2. Патлах І. М. Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету / І. М. Патлах // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 54–63.

3. Калина Н. Ф. Политическая ментальность: структура или ризома? / Н. Ф. Калина // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 1999. – С. 42–49.

4. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. – К. : Агропромиздат Украины, 1999. – 332 с.

5. Мостовая И. В. Архетипы и ориентиры российской ментальности / И. В. Мостовая, А.П. Скорик // Полис. – 1995. – № 4. – С. 70–74.

6. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу [Електронний ресурс] / А. О. Рубан. – Режим доступу :

http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm – Заголовок з екрану.

7. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для» / В. Кизима // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114–126.

8. Таран С. Довгий ранок української державності / Сергій Таран // Розбудова держави. – 1992. – № 1. – С. 61–64.

9. Ятченко В. Національна ментальність і модель історичного розвитку / В. Ятченко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 78–83.

10. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної калини. – 1992. – № 6. – С. 6–23.

11. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.